

Роман ХАВУЛА,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології,
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) romankhavula@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ САМОЕФЕКТИВНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті проаналізовано проблему здатності до самоефективності в юнацькому віці. Узагальнено теоретичні підходи до вивчення сутності, структури та особливостей цього психологічного феномена. Встановлено, що самоефективність полягає у здатності до адекватної оцінки власних здібностей, соціальної компетентності, плануванню діяльності і спрямовує особистість на ініціативність та стійкість у соціальних контактах, а також наполегливість у досягненні поставленої мети. Виявлено, що дослідження самоефективності особистості є найбільш продуктивним у зарубіжній психології та зазначається, що українські науковці розробляли методологічні підходи до вивчення становлення самоефективності особистості як здатності до адекватної оцінки власних здібностей, соціальної компетентності, планування та коригування діяльності. Констатується, що сенситивним періодом для становлення самоефективності є юнацький вік.

Ключові слова: самоефективність, самовизначення, ідентичність, соціальна роль, рання юність, юнацький вік.

Лім. 19.

Roman KHAVULA,

PhD (Psychology), Associate Professor of the Practical Psychology Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
(Ukraine, Drohobych) romankhavula@gmail.com

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SELF-EFFICACY DEVELOPMENT IN THE ADOLESCENT AGE

The article analyzes the problem of the ability of youth to self-efficacy. The theoretical approaches to the study of the essence, structure and peculiarities of this psychological phenomenon are generalized. It has been established that self-efficacy consists of the ability to adequately assess personal abilities, social competence, planning activities, and direct the personality to initiative and sustainability in social contacts, as well as perseverance in achieving the goal. It was found that research on self-efficacy of an individual is most productive in foreign psychology and states that Ukrainian scientists developed methodological approaches to studying the formation of self-efficacy of an individual as an ability to adequately assess personal abilities, social competence, planning and adjusting activities. It is stated that the young age is a sensational period for self-efficacy.

Key words: self-efficacy, self-determination, identity, social role, early adolescence, adolescent age.
Ref. 19.

Роман ХАВУЛА,

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии,
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) romankhavula@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ

САМОЭФФЕКТИВНОСТИ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье проанализирована проблема способности к самооффективности в юношеском возрасте. Обобщены теоретические подходы к изучению сущности, структуры и особенностей этого психологического феномена. Установлено, что самооффективность заключается в способности к адекватной оценке собственных способностей, социальной компетентности, планированию деятельности и направляет личность на инициативность и устойчивость в социальных контактах, а также настойчивость в достижении поставленной цели. Выявлено, что исследование самооффективности личности является наиболее продуктивным в зарубежной психологии и отмечается, что украинские ученые разрабатывали методологические подходы к изучению становления самооффективности личности как способности к адекватной оценке собственных способностей, социальной компетентности, планирование и корректировка деятельности. Констатируется, что сенситивным периодом для становления самооффективности является юношеский возраст.

Ключевые слова: самооффективность, самоопределение, идентичность, социальная роль, ранняя юность, юношеский возраст.

Лит. 19.

Постановка проблеми. Модернізація системи освіти України, її інтеграція у світовий освітній простір, збереження та розвиток кращих традицій і надбавь неможливі без актуалізації та вирішення нагальних проблем адаптації до нових соціально-економічних умов, а також використання стратегій подолання труднощів на життєвому шляху.

Поетапний процес інтеграції в європейський простір та розширення інноваційних технологій, спонукають молодих людей до пошуку нових шляхів самовизначення, самореалізації та відповідних умов посилення здатності до самоефективності особистості, що визначає успішність молодої людини в діяльності та у взаєминах із людьми. У віковій та педагогічній психології на сьогодні виникла потреба вивчення психологічних особливостей самоефективності в юнацькому віці не на побіжному рівні, а як самостійного явища.

Аналіз досліджень. Аналіз наукових джерел свідчить, що у зарубіжній психологічній літературі проблема здатності до самоефективності досліджується у контексті ефективного функціонування особистості в соціумі (Ф. Зімбардо [6], Р. Чалдіні [17]) та успішної діяльності: навчальної, професійної, спортивної (А. Бандура [1]); як фундаментальна особистісна характеристика у взаємозв'язку з психічним здоров'ям та самоактуалізацією (А. Маслоу [12], К. Роджерс [15], В. Франкл [16]); позитивна самоустановка, що призводить до особистісного зростання (Н. Пезешкіан [14]).

Українські вчені вивчають зазначений феномен у контексті сімейного благополуччя (Т.М.Зелінська [5]). Лук'яненко В.В. досліджувала вікові особливості становлення здатності до самоефективності, а також методологічні підходи до вивчення становлення самоефективності особистості як здатності до адекватної оцінки власних здібностей, соціальної компетентності, планування та коригування діяльності. Аналіз наукових джерел робить можливість дійти висновку, що спеціальних досліджень, які б висвітлювали психологічні особливості самоефективності в юнацькому віці не виявлено, тому актуальним є поглиблене вивчення зазначеної проблематики.

Мета статті: проаналізувати проблему здатності до самоефективності в юнацькому віці та узагальнити теоретичні підходи до вивчення сутності та особливостей цього психологічного феномена.

Виклад основного матеріалу. Вивчення становлення здатності до самоефективності потребує забезпечення обґрунтованості, наукової достовірності дослідження зазначеної проблематики.

Самовизначення у ранній юності пов'язано з новим сприйняттям часу, співвідношенням минулого і майбутнього, сприйняттям теперішнього з погляду майбутнього. У зв'язку з цим відбувається побудова життєвого плану, що полягає в усвідомленні способів планування діяльності, гнучкості та наполегливості у досягненні цілей [10].

Цікавим є те, що рання юність (15–17 років) – надзвичайно суперечлива, складна і визначна стадія життєвого шляху. За концептуальними положеннями І.С. Кона, юність – «фаза переходу від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема, статевого дозрівання, а з другого – досягнення соціальної зрілості» [9, 6]. Нова соціальна позиція старшокласника робить учбово-професійну діяльність як провідну у ранній юності, передумовою майбутньої професійної діяльності. Важливою характеристикою періоду ранньої юності є психологічна готовність до дорослого життя – наявність потреби у взаємодії з іншими людьми, здатності творчо працювати, вміння орієнтуватися у різноманітних подіях, наявності наукового, теоретичного світогляду і розвиненої рефлексії. Це становить зміст новоутворення раннього юнацького віку – особистісного та професійного самовизначення (Л. І. Божович, І. С. Кон) [3, 9].

Провідна діяльність цього віку детермінована виникненням мотиву самовдосконалення та потреби в досягненні, які виявляються у прагненні адекватно оцінити власні можливості, покращити свої успіхи в навчанні, знання з різних предметів, розширити світогляд. Старшокласник намагається бути самоефективним, аналізувати власні досягнення, регулювати власну поведінку [10]. Для раннього юнацького віку характерною є перевага внутрішньої мотивації над зовнішньою, що сприяє становленню діяльнісної самоефективності. Внутрішня мотивація дає можливість школяру усвідомлено керувати своїми потребами і прагненнями, опановувати свій внутрішній світ, формувати життєві плани і перспективи [7].

Значний доробок в дослідженні самоефективності особистості здійснено українським науковцем І.Д. Бехом, який наголошує на ролі дорослого у вихованні самоефективної особистості в ранній юності: «Для юнаків і дівчат найважливіше – знати розуміння, співчуття, допомогу в тому, що їх хвилює, що переживається як найбільш значуще» [2, 113]. Вчений підкреслює, що важливо зміцнювати потребу старшокласника удосконалювати себе, систематично і послідовно прямуючи до поставленої мети. Більшість юнаків та дівчат прагнуть посісти позицію дорослої людини, тому слід створювати їм умови для вияву ініціативності, впевненості, самоповаги, що сприятиме становленню здатності до самоефективності як у діяльності, так і в соціальній взаємодії.

Спілкування з однолітками є важливим чинником для формування соціальної самоефективності особистості раннього юнацького віку, тому що у цій взаємодії з'являється можливість розкрити власне внутрішнє «Я», подивитися на себе збоку іншої людини, оцінити власні можливості: «В основі юнацького потягу до дружби – потреба в розумінні іншого та себе іншим, у саморозкритті» [2, 149]. У разі незадоволення цієї потреби з'являється почуття непотрібності, самотності, зниження впевненості в собі та адаптованості у стосунках, що перешкоджає становленню самоефективності в соціальному вимірі.

Психосоціальна, психологічна відчуженість є характеристикою депривації потреб старшокласника та недостатнього розвитку соціальної самоефективності. За словами Т. Н. Лук'яненко, виникнення емоційної відчуженості виражається в нездатності до прихильності та любові, байдужості, відсутності емоційного зв'язку з іншими людьми та емпатії, в нехтуванні себе та інших [11, 49]. Отже, самоефективність іде регресивним шляхом, коли юнак нашттовхується на нерозуміння референтних людей, які не підтримують його ні в особистісному, ні у професійному планах.

Ранній юності властиве зростання моральної самосвідомості. Юнак намагається пізнати себе, що сприяє саморозвитку та самовихованню, а також формує певні моральні переконання, якими він буде керуватися в житті [10]. Підсумком роздумів про себе, діалогів із самим собою, самоаналізу, саморефлексії стає обґрунтування моральних мотивів і визначення моральної позиції, а це є найкращим підґрунтям для формування самоефективності.

Таким чином, здатність учнів раннього юнацького віку адекватно оцінити власні можливості, зростання ініціативи та стійкості в соціальних контактах, підвищення вимогливості до себе та формування вміння планувати та коригувати власну діяльність визначають становлення загальної, соціальної та діяльнісної самоефективності у ранній юності.

Слід зазначити, що важливою характеристикою юнацького віку (17–19 років) є психологічна готовність до дорослого життя, що вимагає від особистості формування чітко визначених життєвих орієнтирів, здатності робити відповідальні вибори. Т. М. Титаренко підкреслює значущість їх наслідків для подальшого життя: «Вибори, які робить людина в молоді роки, багато в чому обумовлюють траєкторію її подальшого життя, рівень самореалізації, майбутні життєві успіхи та поразки» [13, 5]. В. М. Ямницький вважає період переходу від юності до ранньої дорослості початком становлення життєтворчої активності людини – підґрунтям, виходячи з якого суб'єкт свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до свого задуму. У цей період формується власний образ життя, виробляються життєві стратегії, відбувається залучення молодшої людини до соціальної активності, усвідомлення соціальної відповідальності [19, 93].

Аналізуючи психологічні особливості особистісного розвитку юнаків відзначаємо, що новоутворенням юнацького віку є особистісна ідентичність (Е. Еріксон). Сформованість «зрілої ідентичності» включає існування довіри до світу, самоповаги, самостійності, ініціативності в соціальних контактах, компетентності. Основними складовими ідентичності Е. Еріксон вважає почуття впевненості в собі, очікування успіху, ставату ідентичність, лідерську та ідеологічну поляризацію [18]. Ми поділяємо думку О. М. Ічанської, яка розглядає особистісну ідентичність як «...динамічне переживання внутрішньої цілісності та безперервності особистості» [8, 58]. Дослідниця підкреслює, що динамічність структури особистісної ідентичності дозволяє індивіду юнацького віку знаходитися у процесі постійного становлення, особистісного зростання. Внутрішня цілісність ґрунтується на пізнанні сутності «Я», усвідомленні та прийнятті цінності власної особистості, адекватній оцінці власних здібностей у діяльності та взаємодії з оточенням.

Саме у юнацькому віці відбувається опанування нової соціальної ролі – студента вищого навчального закладу, що вимагає від молодшої людини цілеспрямованості, рішучості, наполегливості, самостійності, високого рівня внутрішньої мотивації навчання. Провідною діяльністю в цей віковий період є професійне навчання. Згідно І. О. Зимньої,

студент юнацького віку – це людина, «яка цілеспрямовано, систематично оволодіває знаннями та професійними вміннями, їй притаманна специфічна спрямованість пізнавальної та комунікативної активності на вирішення конкретних професійно зорієнтованих завдань» [7, 108].

Студентство – це період входження в новий соціальний простір, який передбачає взаємодію з керівництвом факультету та університету, з колективом факультету, курсу, навчальної групи, викладачами. Нові умови життя, з одного боку, призводять до переживання духовного підйому, радості, інтересу, а з іншого – створюють труднощі та бар'єри, які спричиняють стан розгубленості, незадоволення та невизначеності [10]. Тому проблема здатності до самоефективності студента юнацького віку є актуальною.

Аналіз та узагальнення літературних джерел засвідчує, що юнацький вік є сенситивним періодом для становлення самоефективності. В юнацькому віці посилюється розвиток самостійності, ініціативності та відповідальності за власні дії, адекватна оцінка власних здібностей: «Для досягнення успіху в навчальному закладі студенти розвивають різні форми саморегуляції, вчать ставити перед собою цілі, організовувати власний час, посилюється самоконтроль та потяг до самовдосконалення» [10, с. 98].

Оцінка власної компетентності впливає на успіхи в навчанні, мотивацію діяльності, а також на формування копінг-стратегій у боротьбі зі стресовими ситуаціями [264]. Згідно досліджень учених, студенти з високим рівнем самоефективності докладають більше зусиль у навчанні, мають вищі оцінки з різних предметів, читають додаткову літературу, беруть активну участь у громадському житті, активно займаються спортом, ведуть здоровий спосіб життя, тобто вони успішніші в різних видах діяльності [10].

У період юності професійний розвиток відбувається невіддільно від особистісного. Налагодження стосунків із товаришами-студентами, викладачами набувають не меншої важливості, аніж учбово-професійна діяльність. Необхідною передумовою успішності у встановленні та підтримці соціальних контактів виступає самоефективність у соціальному вимірі, яка, за даними ряду досліджень [10], позитивно корелює з почуттям упевненості в собі, соціально-психологічною адаптацією, можливістю протистояти негативному соціальному тиску, та негативно – з депресією, самотністю, страхом розпочинати розмову та відстоювати власну думку. Таким чином, юнацький вік є сприятливим для становлення здатності до самоефективності в діяльності та соціальній взаємодії.

Дослідження проблеми здатності до самоефективності в юнацькому віці дає можливість розглянути її роль в аспекті попередження антисоціальної поведінки. Науковці А.Бандура, В.Лук'яненко констатують, що високий рівень самоефективності зменшує вірогідність залежності молоді людини від негативного тиску однолітків, сприяє відкритому спілкуванню з батьками, викладачами. Водночас молоді люди з низьким рівнем самоефективності є менш успішними у протистоянні несприятливому впливу оточення, вони мають схильність до алкогольної, наркотичної залежності та незахищеного сексу [1; 10].

Завершення періоду юнацтва супроводжується віковою кризою переходу до ранньої дорослості. Певним чинником, що викликає особистісну кризу студентів другого курсу, є криза ідентичності. На думку Е. Еріксона, існує два основних компоненти цього психічного утворення – особистісна (тотожність із власним «Я») і соціальна (відчуття належності до певної соціальної групи). Криза ідентичності в пізньому юнацькому віці полягає у дисбалансі цих двох складових ототожнення і проявляється у гнітючих сумнівах щодо себе, власних здібностей, свого місця у групі [18].

Криза ідентичності доповнюється або змінюється кризою інтимності. Міжособистісні стосунки стають стереотипними, а юнак чи дівчина 17–19 років опиняється у стані психологічної ізоляції. Особливе значення у цей період набуває почуття самотності. Молода людина відчуває себе відірваною від людей, незважаючи на те, що її оточують рідні, друзі. Юнаки, з одного боку, глибоко страждають від самотності, а з іншого – прагнуть її. Часто почуття самотності супроводжується переживанням власної непотрібності. Молода людина часто ставить запитання: «Чи дійсно я кому-небудь потрібний?».

Безумовно, існують чинники, які надають кризі юнацького віку власне студентської специфіки. Стан психологічної розбалансованості розгортається на фоні тимчасового екзистенційного вакууму, що зумовлений втратою сенсу провідної діяльності студента – навчання, а інколи, в особливо гострих випадках, – втратою сенсу життя [10]. Незадоволення переживається з почуттям образи за те, що ВНЗ нібито не створив необхідних умов для отримання необхідних знань, умінь та навичок. Це супроводжується зростанням критичного ставлення щодо викладачів, розчаруванням у навчанні загалом, в обраному фаху та у власних перспективах і можливостях. Результатом кризових явищ є втрата віри у власну ефективність, що призводить до ускладнення у міжособистісній та професійній сферах.

Таким чином, аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що становлення здатності до самоефективності відбувається упродовж онтогенезу: у різні вікові періоди зазначене психічне утворення має конкретні специфічні особливості, пов'язані з соціальною ситуацією розвитку, зміною провідних видів діяльності та сформованістю вікових психологічних новоутворень особистості.

Висновки. Отже, вивчення здатності до самоефективності ґрунтується на інтегрованому підході щодо аналізу та узагальнення теоретичних поглядів про сутність, роль, структуру, вікові особливості становлення цього психічного утворення. Самоефективність, на наш погляд, – це здатність до адекватної оцінки власних здібностей, соціальної компетентності та планування діяльності. Слід зазначити, що самоефективність спрямовує особистість на ініціативність та стійкість у соціальних контактах, гнучкість і наполегливість у досягненні мети.

Самоефективність особистості у юнацькому віці має свої особливості в залежності від соціальної ситуації розвитку та провідної діяльності. Сенситивним для становлення здатності до самоефективності є юнацький вік, який має такі особливості: психологічна готовність до дорослого життя, становлення життєтворчої активності, особистісна ідентичність, особистісне та професійне самовизначення, самостійність, ініціативність, відповідальність, адекватна оцінка своїх можливостей. Водночас, перехід юності до ранньої дорослості супроводжується віковою кризою, що проявляється у незадоволеності смыслом життя, розчаруванні у навчанні, критичному ставленні до викладачів, невпевненості у налагодженні соціальних контактів.

Проведений аналіз психологічних особливостей самоефективності дозволяє виокремити перспективою нашого подальшого дослідження вивчення її структури, критеріїв прояву, основних рівнів, ролі у становленні особистості та основних засобів підвищення здатності до самоефективності в юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.

2. Бех І. Д. Виховання особистості: Підручник / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности : Под ред. Д. И. Фельдштейна / Лидия Ильинична Божович. – 2-е изд. М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: «МОДЭК», 1997. – 352 с.
4. Булах І. С. Викладач-студент: психологія міжособистісних взаємодій: навчально-методичний посібник / І. С. Булах, Л. В. Долинська. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 105 с.
5. Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція : навч. посіб. / Тетяна Миколаївна Зелінська. – К. : Каравела, 2010. – 256 с.
6. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйпе. – СПб. : Питер, 2000. – 448 с.
7. Зимняя И. А. Педагогическая психология / Ирина Алексеевна Зимняя. – М. : Логос, 2004. – 384 с.
8. Ічанська О. М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Ічанська Олена Михайлівна. – К., 2002. – 225 с.
9. Кон И. С. Психология ранней юности : Книга для учителя / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 225 с.
10. Лук'яненко В. В. Психологічні особливості становлення здатності до самоєфективності в юнацькому віці : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Валентина Володимирівна Лук'яненко. – Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 269 с.
11. Лук'яненко Т. Н. Психологічні особливості прояву амбівалентності особистості в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Лук'яненко Тетяна Никифорівна. – К., 2003. – 230 с.
12. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Абрахам Маслоу. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с.
13. Особистісні кризи студентського віку : зб. наук. ст. / [за ред. Т. М. Титаренко]. – Луцьк : «Вежа» : Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2001. – 112 с.
14. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носсрат Пезешкиан. – М. : Медицина, 1996. – 464 с.
15. Роджерс К. Р. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы / Карл Рэнсом Роджерс. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 464 с.
16. Франкл В. Человек в поисках смысла : Сборник / [Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева] / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
17. Чалдини Р. Социальная психология. Пойми себя, чтобы понять других! / Р. Чалдини, Д. Кенрик, С. Нейберг. – СПб. : прайм ЕВРОЗНАК, 2002. – 336 с.
18. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис : Пер. с англ. / Эрик Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
19. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент : Монографія / Вадим Маркович Ямницький. – Одеса : ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М. П., 2006. – 362 с.

REFERENCES

1. Bandura A. Teoriya sotsyalnoho nauchenyia / Albert Bandura. – SPb. : Evrazyia, 2000. – 320 s.
2. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti: Pidruchnyk / Ivan Dmytrovych Bekh. – K. : Lybid, 2008. – 848 s.
3. Bozhovych L. Y. Problemy formyrovanyia lychnosty : Pod red. D. Y. Feldshteina / Lydyia Ylynychna Bozhovych. – 2-e yzd. M. : Yzdatelstvo «Ynstytut praktycheskoi psykholohyy», Voronezh: «МОДЭК», 1997. – 352 s.
4. Bulakh I. S. Vykkladach-student: psykholohiia mizhosobystisnykh vzaiemodii: navchalno-metodychnyi posibnyk / I. S. Bulakh, L. V. Dolynska. – K. : NPU imeni M. P. Drahomanova, 2005. – 105 s.
5. Zelinska T. M. Ambivalentnist osobystosti: teoriia, diahnostryka i psykhhokorektsiia : navch. posib. / Tetiana Mykolaivna Zelinska. – K. : Karavela, 2010. – 256 s.
6. Zymbardo F. Sotsyalnoe vliyanye / F. Zymbardo, M. Liaipe. – Spb. : Pyter, 2000. – 448 s.

7. Zymniaia Y. A. Pedagogicheskaia psikhologhiia / Yryna Alekseevna Zymniaia. – M. : Lohos, 2004. – 384 s.
8. Ichanska O. M. Stanovlennia osobystisnoi identychnosti v rannomu yunatskomu vitsi : dys. ... kand. psyk. nauk : 19.00.07 / Ichanska Olena Mykhailivna. – K., 2002. – 225 s.
9. Kon Y. S. Psykhologhiia rannei yunosty : Knyha dlia uchytelia / Yhor Semenovykh Kon. – M. : Prosveshchentye, 1989. – 225 s.
10. Lukianenko V. V. Psykhologhichni osoblyvosti stanovlennia zdatnosti do samefektyvnosti v yunatskomu vitsi : dys. ... doktora psykol. nauk : 19.00.07 / Valentyna Volodymyrivna Lukianenko – Natsionalnyi pedagogichnyi un-t im. M. P. Drahomanova. – K., 2011. – 269 s.
11. Lukianenko T. N. Psykhologhichni osoblyvosti proiavu ambivalentnosti osobystosti v rannomu yunatskomu vitsi : dys. ... kand. psykol. nauk : 19.00.07 / Lukianenko Tetiana Nykyforivna. – K., 2003. – 230 s.
12. Maslou A. Motyvatsiia y lychnost. 3-e yzd. / Abrakham Maslou. – SPb. : Pyter, 2003. – 352 s.
13. Osobystisni kryzy studentskoho viku : zb. nauk. st. / [Za red. T. M. Tytarenko]. – Lutsk : «Vezha» : Volyn. Derzh. un-t im. Lesi Ukrainky, 2001. – 112 s.
14. Pezeshkyan N. Psykhosomatyka y pozytyvnaia psykhoterapiia / Nossrat Pezeshkyan. – M. : Medytyna, 1996. – 464 s.
15. Rodzhers K. R. Konsul'tyrovanye y psykhoterapiia. Noveishye podkhody v oblasti praktycheskoi raboty / Karl Ransom Rodzhers.– M. : ЭКСМО-Press, 2000. – 464 s.
16. Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla : Sbornyk / [Obshch. red. L. Ya. Hozmana y D. A. Leonteva] / Vyktor Frankl.– M. : Prohress, 1990. – 368 s.
17. Chaldyny R. Sotsyalnaia psikhologhiia. Poimy seb'ia, chtoby poniat druhykh! / R. Chaldyny, D. Kenryk, S. Neiberh. – SPb. : praim EVROZNAK, 2002. – 336 s.
18. Эриксон Э. Ydentychnost : yunost y kryzys : Per. s anhl. / Эрик Эриксон. – M. : Prohress, 1996. – 344 s.
19. Iamnytskyi V. M. Rozvytok zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti: teoriia ta eksperyment : Monohrafiia / Vadym Markovykh Yamnytskyi. – Odesa : PNTs APN Ukrainy – SVD Cherkasov M. P., 2006. – 362 s.

Статтю подано до редакції 20.04.2017 р